

**НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ У ТВОРЧІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ ПРОГРЕСИВНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ ХІХ
ст.**

У статті виокремлено та проаналізовано напрями та форми реалізації національної освіти на Слобожанщині презентовані творчою спадщиною видатних учених регіону ХІХ століття.

Ключові слова: напрями, національна освіта, учені, Слобожанщина.

В статье выделено и проанализировано направления и формы реализации национального образования на Слобожанщине в творческой деятельности выдающихся ученых региона ХІХ века.

Ключевые слова: направления, национальное образование, ученые, Слобожанщина.

In the article it is selected and directions and forms of realization of national education are analysed on Slobozhanshchina in creative activity of prominent scientists of region of ХІХ century.

Keywords: directions, national education, scientists, Slobozhanshchina.

Постановка проблеми. Сучасні державотворчі процеси, що відбуваються в Україні, торкнулися не тільки найважливіших питань політичного й економічного розвитку, а і проблем розбудови національної освіти, головним завданням якої повинно стати формування нової генерації молоді, особистісними якостями якої стануть працелюбність, творчість, високо розвинута громадянськість, соціальна зрілість, здатність до трудових та героїчних подвигів в ім'я України. Не випадково ці питання відбито в Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ ст.»), Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті тощо.

Водночас реалії сьогодення, кризові явища в економічній та духовній сферах життя негативно позначилися на практиці виховання молодого покоління. Так, політизація процесів упровадження у широке громадське життя державної української мови, поширення серед молоді низькопробних зразків як вітчизняної,

так зарубіжної культури, національний нігілізм, прояви комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступності від своєї нації, з одного боку, а з іншого – національний екстремізм та егоїзм потребують пошуку шляхів реформування національної освіти на нових наукових засадах.

Розв'язанню зазначених проблем сприятиме використання творчих ідей і досягнень прогресивної інтелігенції минулого за умови їх об'єктивної оцінки та неупередженого аналізу. У цьому плані особливий інтерес становить період ХІХ ст., звернення до якого пояснюється тим, що саме на цей час припадає посилення інтересу прогресивної громадськості до питань національного відродження, пробудження інтелектуальних і моральних сил українського народу в усіх сферах громадсько-політичного життя країни.

Аналіз актуальних досліджень. Науковий пошук засвідчив, що реалізація національної освіти на теренах України протягом ХІХ ст. знайшла відображення як у дореволюційній історіографії (Д. Багалій, М. Сумцов, М. Драгоманов та ін.), так і в працях сучасних дослідників (Н. Побірченко, О. Сухомлинська та ін.). Проте, не дивлячись на широке історіографічне поле, напрями реалізації національної освіти в практиці діяльності учених Слобожанщини ХІХ ст., так і не стала предметом спеціального дослідження.

Мета статті – схарактеризувати напрями реалізації національної освіти у творчій діяльності прогресивної інтелігенції Слобідського краю у ХІХ столітті.

Виклад основного матеріалу. У ході наукового пошуку виявлено, що одним із перших напрямів реалізації ідеї національної освіти у межах досліджуваного періоду стала науково-методична діяльність професорсько-викладацького складу Харківського університету, здійснювана у формі підготовки та видання наукових розвідок, навчальних книжок та посібників, які набували особливого значення у період розбудови вітчизняної системи освіти. Аналіз матеріалів архівних документів ДАХО свідчить, що майже одну третину всієї друкованої продукції друкарні Харківського університету у першій половині ХІХ ст. становили підручники, курси лекцій, посібники і порадики для студентів, огляд предметів і публічних лекцій. У контексті аналізу досліджуваного феномена насамперед

привертають увагу наукові праці першого ректора університету професора І. Рижського – «Введение в круг словесности», «Опыт риторики», котрі, за словами професора М. Халанського, «являли собою повний і найгрунтовніший із всіх існуючих на російській мові курс теорії словесності». По повноті відомостей, усебічності і ясності викладу вищезгаданий курс, як підкреслював рецензент, був для свого часу «явищем дійсно видатним. Рівному йому по значенню для свого часу російська література не має й досі» [5, с. 82]. Одним із перших повних і систематичних курсів теорії поезії на російській мові, називав А. Кадлубовський і «Науку стихотворства» видатного співвітчизника. Вказаний підручник складався із загальної частини і «приватної піітики», яка, у свою чергу, була поділена на етичну, ліричну, дидактичну і драматичну [2].

Високу оцінку з боку сучасників отримав і навчальний курс «Опытный способ к философскому познанию русского языка» професора І. Тимковського. Насичена «розумними вказівками» з власного педагогічного досвіду автора, численними прикладами вищеназвана книга, за висловом М. Халанського «...поселяла в учнів відомості про красу і силу російського слова, викликала у них любов до істини і вітчизни» [2, с. 103].

Історія господарства, культури і побуту населення країни знайшли реалізацію і на сторінках навчальної літератури автором якої був Г. Успенський – один із перших вітчизняних університетських учених початку ХІХ ст., хто спеціально займався дослідженням історії України. Його праця «Опыт повествования о древностях русских», за зауваженням дослідників як минулого, так і сучасності, викликала величезний інтерес громадськості і витримала два видання – 1811-1812 рр. та 1818 р. Зазначимо, що у другому виданні професор додав нову главу «О бывших прежде в Малороссии присутственных местах и чинах», у якій детально описав систему козацько-старшинського самоуправління і подав короткий огляд історії України у період ХVІІ – ХVІІІ століття.

Великою популярністю серед студентів досліджуваного періоду, як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури, користувалися й навчальні посібники професорів Харківського університету, серед яких «Чистая логика» І. Шада,

«Всеобщая химия для учащихся» Ф. Гізе, «Всеобщая граматика для учащихся» Л. Якоба тощо. «...Досить значними і за силою, і за ясністю думки, за чіткою послідовністю в її розвитку, за живим уособленням і за чудовим її вираженням» («Чистая логика»), «...порядок, ґрунтовність, ясність, стислість і зібраність з планом вчення і з часом, певним для кожної філософської науки, і систематичним зв'язком всіх частин між собою» («Всеобщая граматика для учащихся»), «...зразковий посібник...рівноцінного якому не могли представити багато країн» («Всеобщая химия для учащихся») – саме таку оцінку з боку передової громадськості отримали навчальні книги, що були складені вищезазначеними вченими. Наголосимо, що за книгами, виданими професорами університету навчалось юнацтво не лише 10 губерній та областей, що входили до Харківського навчального округу, а й усієї країни. Підготовлена та видана в університетській типографії навчальна література мала величезне значення для становлення вітчизняної науки та вищої школи. Бо вітчизняна університетська наука того часу, за влучним висловом Д. Багалія була «...дуже юною і недосконалою і знаходилася в повній залежності від західноєвропейських її представників і зразків» [2, с.76].

У процесі наукового пошуку виявлено, що прогресивні вчені Слобожанщини брали активну участь і у створенні навчальних книг для недільних шкіл, що були відкриті у 60-х рр. ХІХ ст. Серед тих, хто взяв активну участь у їх написанні, насамперед слід назвати професора Харківського університету О. Потебню. Педагог-учений спеціально склав «Буквар» – невеличку книжечку, обсягом 8 аркушів, яка отримала позитивну оцінку професора університету Зерніна. Зазначимо, що український буквар О. Потебні було надруковано лише у 1898 р., як додаток до журналу «Киевская старина». Підкреслимо, що вищеназваний підручник було складено за звуковим методом, що з кінця 50-х рр. ХІХ ст. активно вводився у практику з навчання грамоті у недільних школах.

Установлено, що наприкінці ХІХ ст. вагомий внесок у реалізації ідеї національної освіти, у створення вітчизняного фонду навчальних підручників та посібників було зроблено членами Історико-філологічного товариства Харківського університету, серед яких насамперед слід назвати Д. Багалія,

О. Потєбню, М. Сумцова та інших. Їхня діяльність, як зауважує Н. Побірченко, спрямовувалася на вивчення історії України, її мови, культури, етнографії тощо. Так, наукові праці М. Сумцова стали одними з перших підручників з вивчення українського письменства і народної словесності стали. У роботі «Современная малорусская этнография» вчений дав детальний опис етнографії та народної творчості Слобожанщини, у якому він зокрема зауважував, що незважаючи на те, що «...ці питання суцього наукового характеру, ... вони цікаві й актуальні для широкого кола громадян, оскільки в них криється головна річ усієї національної справи» [7, с. 180]. Наголосимо, що надаючи великого значення навчальній книзі у шкільній практиці, у формуванні світогляду учнівської молоді, прищеплення любові до вітчизняної історії, культури, рідної мови, наукова інтелігенція Слобожанщини закликала вчителів-практиків взятися разом задля їх написання. «Розробку методики викладання історії, – писав Д. Багалій, – повинні прийняти на себе не одні лише педагоги-практики, а й спеціалісти історики». «Звичайно, для складання таких підручників необхідний педагогічний талант, який притаманний не всякому спеціалісту, але, з іншого боку, спеціаліст має таку ґрунтовну підготовку зі свого предмету, яка дасть йому можливість зробити вибір найбільш цінного історичного матеріалу і ліквідувати будь-які сумнівні твердження», – наголошував зауважував учений [3, с. 146].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що реалізація ідеї національної освіти учнівської молоді здійснювалася й у безпосередній навчально-виховній діяльності викладачів навчальних закладів регіону. Наголосимо, що прогресивні харківські педагоги-науковці насамперед виступали за необхідність побудови навчального процесу на рідній мові. І. Рижський, І. Срезневський, Г. Успенський, П. Шумлянський та інші підкреслювали, що міцність засвоєння знань, їх зрозумілість визначається перш за все мовою, якою ведеться навчально-виховний процес у школі. Зазначимо, що такі виступи набули особливої актуальності на початку ХІХ ст. – період засилля іноземних професорів й гострої боротьби з ними передових вітчизняних учених. Російською мовою у ті часи лекції читали тільки ректор І. Рижський, професори І. Тимковський,

Т. Осиповський, А. Стойкович та ад'юнкт М. Крюгер. Кількість вітчизняної професури не перевищувала 25%. Так, професор І. Рижський наголошував, що не треба застосовувати іншомовні слова там, де можна висловити думку рідною мовою; радив студентам висловлюватися сильною, точною, милозвучною слов'янською мовою. Про необхідність використання в навчальному процесі середньої та вищої школи української мови виступав й професор Харківського університету І. Срезневський. У статті «Взгляд на пам'ятники украинской народной словесности. Письмо к проф. И.М.Снегиреву», що була надрукована у 1834 г., учений визнавав українську мову «самостійною, слов'янською, звеличував її лексичне багатство, живописність і благозвучність» [4, с. 73].

З'ясовано, що прогресивні педагоги-науковці Харківського університету постійно шукали нові форми та методи навчальної роботи студентської молоді, які б сприяли формуванню у них зацікавленості проблемами українознавства. У цьому контексті привертають увагу практичні заняття, запропоновані видатним вітчизняним мовознавцем, «ученим широкого кругозору і різноманітних наукових інтересів» І. Срезневським. Обґрунтовуючи значущість такої форми навчання для студентської молоді професор наголошував, що одне тільки слухання та систематичний запис лекцій є недостатнім для них. Установлено, що І. Срезневський організовував практичне керівництво для всіх охочих із першого курсу, після закінчення 2-3 перших місяців їхнього перебування в університеті. Такі заняття проводилися на квартирі вченого.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що велику увагу практичним заняттям надавав і знаний вітчизняний історик, автор багатьох праць з історії Слобожанщини, міста Харкова та його наукових та культурних установ Д. Багалій. Так, очолюючи культурно-просвітницьке товариство «Просвіта», працюючи в складі правління харківського товариства з поширення в народі грамотності, педагог-учений залучав до участі в їх роботі і своїх студентів. Учні працювали разом із педагогом у комісії з виявлення культурних пам'яток та духовних цінностей України, які на думку науковця, не «тільки відображають героїчну історію народу, а є й важливим джерелом вивчення багатьох питань

історичного та культурного розвитку народу» [4].

У переліку форм вище названого напрямку реалізації досліджуваного історико-педагогічного явища слід назвати й організацію професорсько-викладацьким складом університету екскурсій та експедицій, активну участь у яких брала учнівська молодь того часу. Установлено, що вивчення історичного та культурного минулого Слобожанського краю, його фольклору і побуту було розпочате у другій половині XVIII століття. Так, першою спеціально-науковою експедицією на Лівобережну Україну і, зокрема, на Харківщину, стала експедиція академіка І. Гюльденштедта разом зі студентами у 1774 році. Метою експедиції стало систематичне вивчення та опис краю, побуту та звичаїв жителів. Зазначимо, що активного, цілеспрямованого характеру процес вивчення історичного минулого свого краю набув після відкриття Харківського імператорського університету у 1805 році.

У 20-30-х рр. у Харківському університеті, під впливом українофільного середовища було створено гурток любителів українського фольклору, які об'єдналися задля спільного складання збірника «Собрание памятников Украинской народной словесности». У переліку активних учасників збирачів українських пісень слід назвати університетських товаришів І. Срезневського: І. Розковшенко, братів Євцевих, О. Шпигоцького, А. Хиждеця та інших [6, с.76]. Усі вони, як зауважував В. Срезневський, молоді люди, років переважно двадцяти, які були «...романтиками-етнографами... збирали палко, запопадливо, сквапливо, ніби боячись щось проминути, щось утратити, іноді помилялися, бо збирали часто невміло, записували непотрібне, не справді народне й навіть підроблене». «Але майбутньому історикові української культури, – наголошував дописувач, – ці записи стануть у пригоді й як характеристика ставлення до праці, й як свідоцтво надзвичайного інтересу до неї поміж тодішніх недосвідчених молодих етнографів,» – наголошував він [с.80].

У контексті аналізу досліджуваного феномена привертає увагу наукова діяльність професора Харківського університету І. Леваковського, котрий з 1860 по 1889 рр. займав кафедру геології в Харківському університеті. У колі

предметів, що найбільш цікавили науковця насамперед слід назвати геологію, особливо вітчизняну. Любов до цієї науки у молодого професора сформувалася ще у студентські роки. Зазначимо, що перші екскурсії майбутній дійсний член Імператорського Мінералогічного Товариства (з 1864 р.) здійснював приватно та за підтримки професорів, що викладали природничі науки в університеті. Так, при після закінчення 3 курсу І. Леваковський супроводжував професора сільського господарства В. Кочетова у його подорожах по Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніям і у землі Війська Донського. Такі екскурсії, як писав А. Гуров, надали Івану Федоровичу особисто ознайомитися з геологічною будовою значної за обсягом території Південної Росії та назбирати цінні матеріали для наукової обробки [1]. Наголосимо, що студентські екскурсії довгий час здійснювалися в університеті за приватною ініціативою або професорів, або самих студентів та були поодинокі та випадкові. Лише з відкриттям при вузі Товариства испытателей природы, діяльну участь у якому взяв І. Леваковський, кількість навчально-наукових студентських подорожей збільшилась.

У переліку учених-дослідників Харківського університету, чия діяльність була спрямована на вивчення рідного краю також слід назвати географа А. Краснова. В університеті він організував гурток, завданням якого було вивчення природничо-історичних умов краю, керував експедиціями по їх дослідженню, організував музей, ботанічний сад.

Одним із дієвих напрямів реалізації ідеї національної освіти учнівської молоді на Слобожанщині XIX ст. стала літературно-публіцистична діяльність творчої інтелігенції регіону. Так, у процесі наукового пошуку виявлено, що за ініціативи учених Харківського університету та освітніх діячів регіону стали видаватися часописи, які знайомили тогочасну громадськість із усім українським. Ініціаторами й керівниками їх були Філомафітський, Гонорський, Маслович, Гулак-Артемівський, Склабовський та інші. Всі вони, за словами Д. Багалія, «...були духовними чадами словесників Рижського, Срезневського та інших тодішніх професорів; усі вони отримали смак до літературних занять у науково-літературній атмосфері Харківського університету» [1, с. 780]. Установлено, що

першим в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», на сторінках якого популяризувалися знання з історії, етнографії, географії України, видавався в Харкові з 1816 по 1819 р. Мета його, як зазначалося в архівній справі – «сприяти піднесенню науки й літератури». Наголосимо, що сучасники називали «Украинский вестник» одним із кращих журналів початку ХІХ століття. Виявлено, що харківські науковці постійно намагалися збільшити кількість періодичних видань, що були присвячені культурному життю рідного краю. Так, наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. лектори П. Гулка-Артемівський та О. Склабовський звернулися до професорської ради з проханням дозволити їм видавати журнал «Харьковская Муза»; у 1834 р. університет ухвалив видавати свій журнал «Ученые записки». Нажаль, усі звернення до Міністерства освіти про дозвіл на видання зазначених часописів, не були задоволені. Наприкінці ХVІІІ ст., за даними Д. Багалія, у Харкові розпочалося й український літературний рух, початок якого у Харкові науковець пов'язує з іменами П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненки, А. Метлинського, М. Костомарова. Цей рух, за висловом ученого, виріс «...не через який-небудь зовнішній вплив, ... а як природне бажання виражати українське народне життя на українській же народній мові; бажання це співпало з прагненням вивчати свою народність, що характеризує не тільки малу, але і велику Русь» [1, с. 805]. Талановиті представники цього руху – Гулак-Артемівський у віршованій формі та Квітка в прозаїчній – творили тільки в силу глибокої внутрішньої потреби, досконало володіючи мовою та великим запасом народно-художнього матеріалу. Обидва, як зазначав Д. Багалія, спочатку пробували писати по-російськи, але повинні були переконатися в тому, що «...все це було слабо і бідно, а сильно і художньо виходило тільки те, що написано ними на рідній мові».

У другій половині ХІХ ст. дістав значного поширення і такий напрям реалізації ідеї національної освіти як просвітницько-педагогічний, що здійснювався у формі організації й проведення публічних народних читань популярних книжок, брошур, статей для неписьменного та малописьменного населення; підготовка та видання дешевих книжок для простого населення того

часу; організація шкільних бібліотек. Ініціаторами вище перелічених форм просвітницької діяльності стали провідні слобожанські науковці, які об'єднувалися в приватні організації різних типів: комітети, комісії, громади, товариства тощо. Виникнення такої форми, як з'ясовано в ході дослідження, спричинили насамперед соціальні умови, зокрема юридична свобода, здобута селянами в 1861 році, яка, однак, не давала їм свободи духовної. Аналіз тематики публічних народних читань, організованих вищезгаданою асоціацією, свідчить, що переважна більшість виступів відзначалися науковим характером, маючи на меті викликати зацікавленість слухачів та подати їм елементарні відомості з найголовніших галузей знань.

Важливою формою просвітницької діяльності прогресивної інтелігенції Слобожанщини досліджуваного періоду стала участь у створенні шкільних бібліотек. Підкреслимо, що саме така діяльність вітчизняних меценатів, за умов неспроможності бідних учнів купувати книжки, сприяла розвитку народної освіти в Україні, реалізації ідеї національної освіти. Зазначимо, що участь кращих представників вітчизняної інтелігенції у створенні бібліотек здійснювалася у двох напрямках: шляхом дарування власних бібліотечок або надання коштів на їх придбання. У полі зору науковців, що опікувалися справою поширення серед тогочасного населення корисних знань, як виявлено у ході дослідження, була як внутрішня змістовність книжок, так і їх зовнішнє оздоблення, яке відіграло значну роль у їх розповсюдженні. Підвищенню якості друкованої літератури значною мірою сприяли й дослідження прогресивних громадських діячів тієї доби стосовно вивчення потреб народу в галузі літератури.

Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що важливу роль у реалізації ідеї національної освіти на Слобожанщині в XIX ст. відіграла прогресивна діяльність наукової інтелігенції Слобідської України, яка проходила у різноманітних напрямках та формах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д.И. Миллер Д.И. История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Истор. мон. в 2-х т.Т.2. (XIX-й и нач.

XX-го века). – Х.: Репр. изд., 2004 – 982 с.

2. Багале́й Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1: (1802–1815 гг.) – Х.: Паровая тип. и лит. Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.
3. Багале́й Д.И. Несколько слов об элементарной методике истории // СХИФО – 1896. – Т.6. – С.9
4. Багале́й Д.И. Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (с 1805-го по 1905-й год). – Х.: Тип. ун-та., 1906 – 329 с.
5. Мартиненко О.М. Організація науково-дослідної роботи викладачів вищих навчальних закладів в Україні (XIX століття): Дис. канд. пед. наук. Х.,1998 – 148с.
6. Срезневський В.І. Про збирачів українських пісень – Х., 1921, – С. 76-82
7. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. – Х., 1895. – 185 с.